

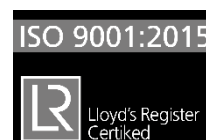
NT1leren.nl

Evaluatie van een digitale methodiek om laaggeletterdheid tegen te gaan en maatschappelijke participatie te vergroten

Colofon

Titel	NT1leren.nl. Een digitale methodiek om laaggeletterdheid tegen te gaan en maatschappelijke participatie te vergroten.
Auteur	Annemarie Groot
Versie	1
Datum	29 augustus 2018
Projectnummer	

Expertisecentrum Beroepsonderwijs
Postbus 1585
5200 BP 's-Hertogenbosch
T 073 687 25 00
www.ecbo.nl

© ecbo 2018

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, op welke andere wijze dan ook, zonder vooraf schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

1	Achtergrond en opzet van het traject NT1leren.nl	5
1.1	Aanleiding en doel	5
1.2	Opzet methodiek	6
2	Methode	11
2.1	Onderzoeksopzet.....	11
2.2	Casusbeschrijving.....	11
2.3	Instrumenten.....	13
2.4	Analyse	14
3	Resultaten	15
3.1	Kwantitatieve resultaten: sociale inclusie en leesvaardigheid	15
3.2	Kwalitatieve resultaten	16
4	Samenvatting en aanbevelingen.....	21
4.1	Aanbevelingen	24
5	Referenties	25

Inleiding

De Rijksoverheid investeert in de aanpak van laaggeletterdheid door het landelijke actieprogramma *Tel mee met Taal* dat onder regie van drie ministeries (VWS, SZW en OCW) wordt uitgevoerd. De pilot *NT1leren.nl* is een van de experimenten binnen dit actieprogramma en is uitgevoerd door Stichting CINOP en Stichting Expertisecentrum Oefenen.nl. De experimenten uit het actieprogramma zijn bedoeld om innovatieve projecten te ondersteunen die vernieuwend zijn ten opzichte van reguliere activiteiten. Het doel is om ervaringen op te doen met wat werkt in de aanpak van laaggeletterdheid en wat niet.

Met het project *NT1leren.nl* willen Stichting CINOP en Stichting Expertisecentrum Oefenen.nl een bijdrage leveren aan vernieuwing van de volwasseneneducatie en het bevorderen van een positieve leercultuur onder laagopgeleiden. Dit doen zij door het ontwikkelen van een aantrekkelijke en motiverende methodiek, die bijdraagt aan de maatschappelijke participatie van NT1-leerders.

In dit rapport geven we een beschrijving van de opgedane kennis en inzichten met het experiment *NT1leren.nl*, waarin een digitale methodiek is uitgeprobeerd om laaggeletterdheid tegen te gaan en maatschappelijke participatie te vergroten.

1 Achtergrond en opzet van het traject NT1leren.nl

1.1 Aanleiding en doel

Naar schatting zijn 2,5 miljoen Nederlanders boven de 16 jaar laaggeletterd of laaggecijferd (Algemene Rekenkamer, 2016). Van laaggeletterden is bekend dat onder hen de grootste groep Nederlandstalig is (Buisman & Houtkoop, 2014). Hoewel er dus veel Nederlandstalige laaggeletterden zijn, is hun deelname aan formeel en non-formeel taalaanbod (denk aan een cursus lezen en schrijven) beperkt. Het percentage Nederlandstalige deelnemers (NT1) aan cursussen van afdelingen educatie van regionale opleidingscentra (roc's) is al jaren veel lager dan het percentage NT2-deelnemers (Steehouder & Baay, 2016). Er zijn geen landelijke gegevens beschikbaar over het bereiken van en de deelname van Nederlandstalige laaggeletterden aan non-formeel taalaanbod. Ook gemeenten geven aan met taalonderwijs meer anderstalige dan Nederlandstalige deelnemers te bereiken (Taal als middel, 2016).

Mogelijke redenen dat Nederlandstalige laaggeletterden beperkt deelnemen zijn gevoelens van schaamte om hun beperkte taalvaardigheid, negatieve schoolervaringen en onzekerheid over het rendement van de scholing (Verspiek, 2009; Tharenou, 2006). Daarnaast kan het zijn dat zij niet weten dat er aanbod is voor hen en waar dat is. Ook is het mogelijk dat laaggeletterden zichzelf niet herkennen als laaggeletterd (Gagestijn & Mes, 2017). Dat Nederlandstalige laaggeletterden beperkt deelnemen aan educatie-aanbod betekent niet dat zij een negatieve leerhouding hebben: ze willen wel degelijk leren, maar dan vanuit hun persoonlijke, al dan niet werkgerelateerde interesses, en via een niet-formele lijn (Bohenn, Vaske & Winninghoff, 2014). Digitale middelen spelen in de leefwereld van laaggeletterden een steeds grotere rol en kunnen de aanleiding en motivatie vormen om te leren. Zo bleek uit een eerdere studie dat leerders open stonden om hun (ontbrekende) digitale vaardigheden te benoemen, terwijl ze minder geneigd waren toe te geven dat ze een behoefte hadden om hun taal- en rekenvaardigheid te verbeteren (MacLeod & Straw, 2010). Mogelijk speelt het een rol dat digitale vaardigheden voor iedereen nieuw zijn (schaamte voor beperkte digitale vaardigheden zoals bij taal en rekenen is daarom niet nodig) en dat het actueel is om ze te leren.

De inzet van digitaal leren is dan ook kansrijk voor de volwasseneducatie (Steehouder & Tijssen, 2010). Digitale middelen kunnen het aanbod voor laaggeletterden aantrekkelijker maken doordat het gebruik ervan aansluit bij hun leefwereld en doordat online lesmateriaal ver af staat van bekende schoolse manieren van leren waar mogelijk eerder negatieve ervaringen mee zijn opgedaan en die een drempel vormen om aan een cursus deel te nemen. Bovendien bieden digitale technieken een breed scala aan mogelijkheden om (basis)vaardigheden te verbeteren. Het is in dat geval wel van belang dat de inzet van online leren aansluit bij de leerstrategieën en leerbehoeftes van laagopgeleiden en rekening houdt met een zekere angst voor het gebruik van ICT-toepassingen bij een deel van deze doelgroep. Eerder onderzoek wees uit dat ook leerder op de laagste niveaus om kunnen gaan met online materiaal (National Institute for Literacy, 2008). Een vorm van blended leren, waarin leren in groepen wordt afgewisseld met zelfstudie, afstandsleren en door ICT-ondersteunend leren lijkt daarin het meest voor de hand liggend en kan effectief zijn voor leerprocessen van laaggeletterden (De Greef et al., 2012; Driessen et al., 2011; Davis & Fletcher, 2011). Mogelijk vormt volledig zelfstandig leren zonder begeleiding een probleem

als het gaat om het realiseren van een structurele opbouw van een leertraject dat daadwerkelijk tot een hoger taalniveau leidt.

Maar de inzet van digitale middelen is niet alleen kansrijk vanuit het oogpunt van het verbeteren van basisvaardigheden. Door de inzet van online leren kan de doelgroep laagopgeleide/laaggeletterde volwassenen tevens bij blijven met hedendaagse en toekomstige digitale ontwikkelingen, zodat zij niet de dupe wordt van snel veranderende technologieën en een steeds grotere inzet van ICT-toepassingen in alle domeinen van het persoonlijk en maatschappelijk leven en op de arbeidsmarkt.

Verder is de huidige aanpak van lees- en schrijfproblemen bij laaggeletterde deelnemers duur: klassieke groepstrajecten die langlopend zijn, met kleine groepen en een geringe flexibiliteit in het aanbod in de zin van onafhankelijkheid van tijd en plaats. Flexibiliteit en digitalisering van aanbod en voorzieningen is daarom nodig; die is er nu onvoldoende. Het aanbieden van een digitale methodiek biedt ook voordelen vanwege de flexibiliteit qua tijd, plaats en duur van het te volgen traject. Online leren biedt meer mogelijkheden dan de klassieke groepsaanpak om een leertraject in eigen tempo te doorlopen.

In het experiment *NT1leren.nl* is geëxperimenteerd met een vorm van blended leren. Het doel is om te achterhalen op welke manier blended leren effectief kan zijn en of het aantrekkelijker of motiverender is (dan het reguliere aanbod) voor Nederlandstalige laaggeletterden.

1.2 Opzet methodiek

De methodiek *NT1leren.nl* richt zich op het tegengaan van laaggeletterdheid en het vergroten van maatschappelijke participatie. In de pilot beslaat het traject 20 weken, met een studielast van ongeveer zes uur per week voor de deelnemers. Deelnemers kunnen een leerroute volgen naar niveau 1F of vanaf niveau 1F¹. Activiteiten die onderdeel uitmaken van de methodiek zijn:

- Groepslessen
Tijdens de groepslessen komen alle deelnemers samen. De docent verzorgt het programma waarbij de focus ligt op het samen leren in de groep, het leggen van de verbinding met de maatschappij, het geven van algemene uitleg en het bespreken van knelpunten. Het aantal groepslessen wordt gedurende het traject afgebouwd: de skypelessen zijn de belangrijkste vorm van overdracht en begeleiding. In de beginperiode is de groepsles wekelijks. Na twee weken wordt dit afgebouwd tot een groepsles in de twee weken en tot slot vinden groepslessen slechts een keer in de drie weken plaats.
- Skypelessen
De docent skypet met de deelnemer om de voortgang en eventuele knelpunten te bespreken en uit te dagen op te gebied van metavaardigheden (zelfstandig werken, communiceren, discipline enz.). Ook bespreekt hij de actualiteit en stimuleert de deelnemer zelf materiaal in te brengen om zo de transfer te maken van het geleerde naar de eigen situatie.
- Activiteiten in groepjes

¹ Zie voor een volledige beschrijving van deze niveaus de standaarden en eindtermen voor volwasseneducatie (CINOP, 2012).

De vrijwilligers organiseren in de weken dat er geen groepslessen zijn activiteiten voor deelnemers buiten de school, waardoor de verbinding met de eigen werkelijkheid tot stand komt en sociale inclusie bevordert wordt. Bovendien blijft het sociale aspect op die manier gehandhaafd. Voorbeelden van activiteiten zijn: bezoek aan een buurthuis, winkel of koffiebar, of een spreker die wordt uitgenodigd om iets te vertellen over mantelzorg of vrijwilligerswerk.

- Zelfstandig leren
De docent zet leerroutes klaar voor de deelnemers die samengesteld zijn uit het materiaal van Oefenen.nl Deelnemers kunnen zelfstandig werken met deze materialen.
- Begeleiding door een vrijwilliger
Per deelnemer is bij voorkeur een vrijwilliger beschikbaar (maar er kunnen ook meerdere deelnemers aan een vrijwilliger gekoppeld worden). De vrijwilliger begeleidt de deelnemer met:
 - o het installeren van Skype
 - o zelfstandig leren

Daarnaast organiseert de vrijwilliger activiteiten (in groepjes of individueel) ten behoeve van transfer.

De basis van de methodiek in deze pilot bestaat dus uit de volgende elementen:

1. Een online leertraject voor NT1'ers.
De deelnemer volgt een online traject, met leerroutes op maat en in beperkte mate ondersteund door materiaal op papier. De deelnemer volgt groepslessen, krijgt individuele ondersteuning via Skype en werkt zelfstandig verder met de online materialen. Daarbij wordt hij/zij ondersteund door een vrijwilliger.
2. Ondersteuningsstructuur door docent en vrijwilliger.
De docent is de regisseur van het leerproces: hij/zij zet de juiste materialen klaar voor de deelnemer, geeft de groepsles en skype-les en monitort de vorderingen. Daarnaast stuurt de docent de vrijwilliger aan. Die vrijwilliger begeleidt en coacht de deelnemer bij het online materiaal. Hij/zij speelt een belangrijke rol als het gaat om motivatie en het werken aan transfer.
3. Inzet van nieuwe vormen van online leren zoals een mobiele app.
In de methodiek in deze pilot wordt gebruik gemaakt van een mobiele app om een grotere diversiteit aan leermogelijkheden te bieden en het leren aantrekkelijk te maken.

Dit is schematisch weergegeven in figuur 1.1.

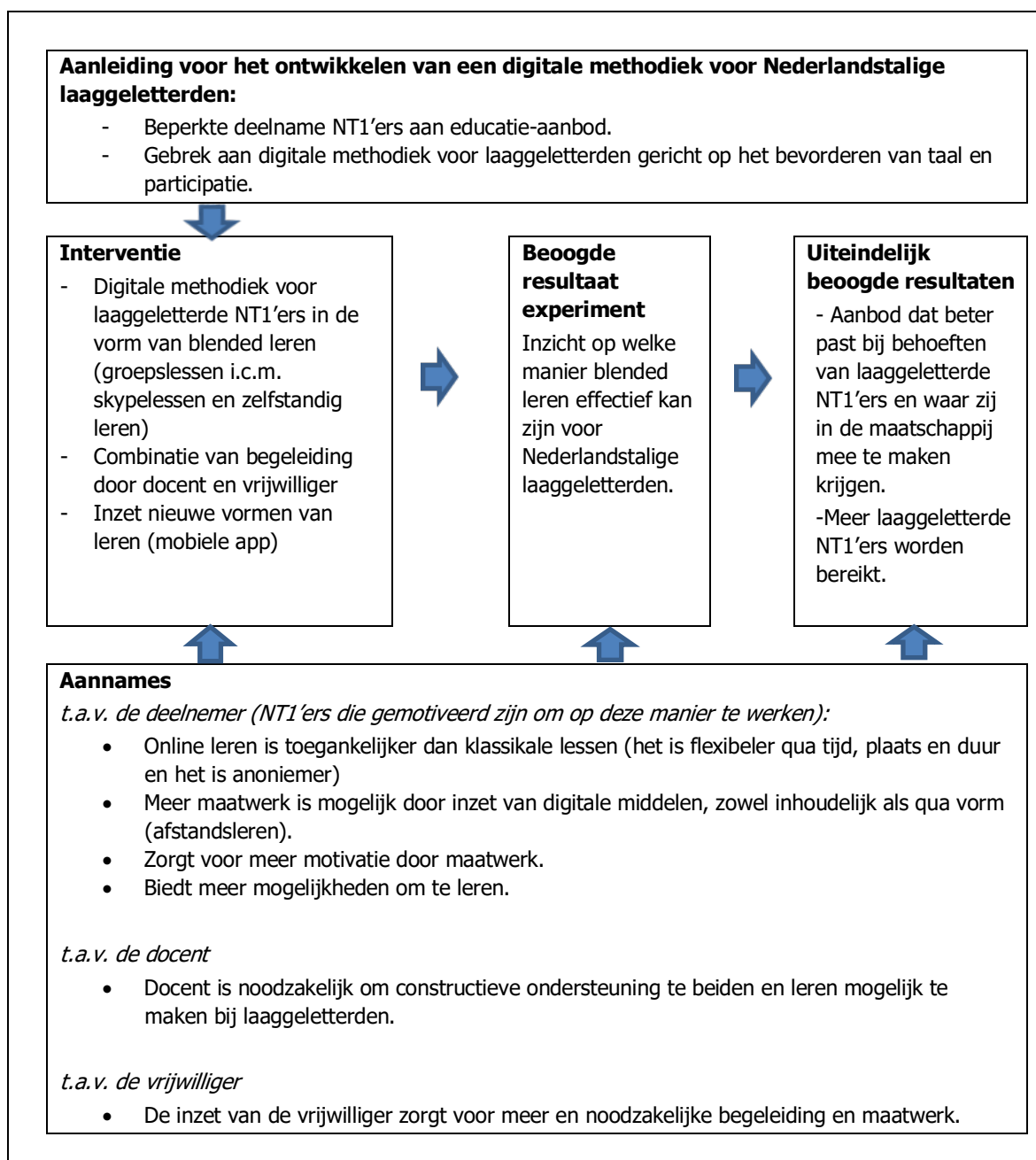
Figuur 1.1 schematische weergave methodiek NT1eren.nl

Hoewel deze afzonderlijke elementen van de methodiek (groepslessen, Skype-lessen, begeleiding door een vrijwilliger) op zich niet nieuw zijn, is de inzet van al deze elementen in een geïntegreerd concept dat wel. Alle elementen worden dan ook vanuit die geïntegreerde aanpak uitgewerkt.

Digitale middelen zijn weliswaar kansrijk voor het verbeteren van het aanbod voor laaggeletterden, het is bekend dat er onder de doelgroep ook deelnemers zijn met een zekere angst voor het gebruik van ICT-toepassingen. Deze methodiek richt zich in eerste instantie op deelnemers die gemotiveerd zijn om op deze manier te werken en de volgende kenmerken hebben:

- Laagopgeleiden met Nederlands als moedertaal (rond taalniveau 1F);
- (enigszins) zelfstandig kunnen werken;
- een minimum aan digitale vaardigheden;
- initiatief kunnen nemen;
- niet in staat zijn wekelijks groepslessen te volgen of daar geen behoefte aan hebben.

In figuur 1.2 is de aanleiding en opzet van de methodiek schematisch weergegeven.

Figuur 1.2 Schematische weergave van de aanleiding en opzet van de methodiek NT1leren.nl

2 Methode

2.1 Onderzoekopzet

De methodiek is zowel kwantitatief als kwalitatief geëvalueerd. Er zijn voorafgaand aan de pilot en na afloop van het traject metingen gedaan om het niveau leesvaardigheid, digitale vaardigheid en sociale inclusie van de deelnemers in kaart te brengen. Door middel van lesbezoeken, vragenlijsten en interviews is geprobeerd om daarnaast zoveel mogelijk ervaringen van zowel de deelnemers als de docenten en vrijwilligers vast te leggen en meer grip te krijgen op belemmerende en bevorderende factoren bij de inzet van een dergelijke methodiek.

2.2 Casusbeschrijving

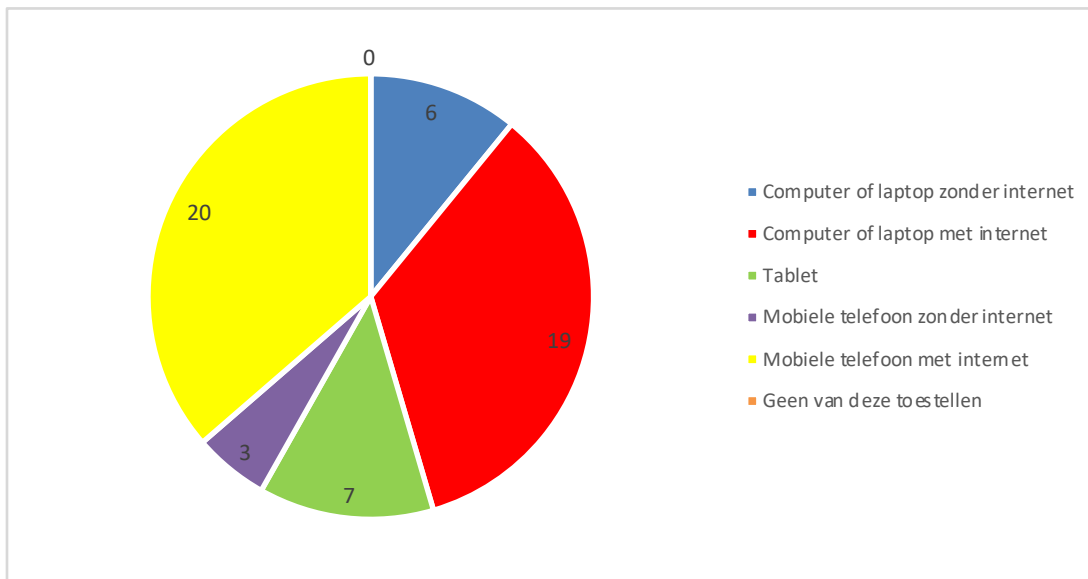
De deelnemers

De methodiek is bij vier taalaanbieders uitgetoetst, namelijk Arcus College, Kellebeek College (onderdeel van roc West-Brabant), Koning Willem I College en Ster College (onderdeel van Summa College). Het aantal liep uiteen van 4 tot 9 deelnemers waarbij er in drie gevallen specifiek voor deze pilot geworven is en bij een taalaanbieder de methodiek is ingezet bij een bestaande NT1-groep. Bij een locatie konden geen nieuwe NT1-deelnemers gevonden worden voor deze pilot en is de methodiek toegepast op een groep mbo-studenten niveau 2 die extra taalondersteuning nodig hadden om niveau 2F te kunnen halen (dat vereist is voor een mbo 2-opleiding). Het ging voornamelijk om anderstalige studenten. Ook bij twee andere groepen maakten NT2-deelnemers onderdeel uit van de groep, al bestond de meerderheid in de groepen uit NT1-deelnemers (zie tabel 2.1). Alle deelnemers zitten onder niveau 2F voor lezen en schrijven.

Tabel 2.1 Aantal NT1- en NT2-deelnemers

Taalaanbieder	NT1-deelnemers	NT2-deelnemers	Totaal
1	3	2	5
2	2	7	9
3	7	1	8
4	4	0	4
Totaal			26

Alle deelnemers beschikken over een of meerdere digitale apparaten, waarbij het meestal gaat om smartphones of computers/laptops met internet. Dit is weergegeven in figuur 2.1.

Figuur 2.1 *Overzicht van digitale middelen waarover deelnemers beschikken.*

De deelnemers geven diverse redenen aan waarom ze digitale middelen willen gebruiken bij het leren. Zes deelnemers geven aan het belangrijk te vinden om meer met computers te doen omdat er tegenwoordig heel veel met computers wordt gewerkt of om bij te kunnen blijven. Vier deelnemers geven aan dat ze het fijn vinden dat ze ook thuis verder kunnen leren omdat ze weinig tijd hebben om naar school te komen, zo zelf thuis/buiten de school verder kunnen leren of omdat ze moeite hebben om naar school te komen. Drie deelnemers geven als belangrijkste reden aan dat ze hun digitale vaardigheden willen verbeteren. Niet alle deelnemers hebben een reden gegeven. Mogelijk was het niet voor iedereen even duidelijk dat een duidelijke digitale leercomponent onderdeel uitmaakte van het traject.

De lessen

De lessen die bij de vier taalaanbieders gegeven zijn, verschillen in aantal. De bestaande NT1-groep waarbij deze methodiek is uitgeprobeerd, volgde de gebruikelijke planning van wekelijkse lessen. Voor veel van deze deelnemers gold dat ze al jaren les volgden en dat de groepsles een vast onderdeel was geworden van hun leven. De docent geeft aan dat de les voor hen een 'uitje' is en het vervangen van de les door een Skype-les vermoedelijk zou hebben geleid tot het afhaken van enkele trouwe deelnemers. Om die reden is ervoor gekozen om de wekelijkse lessen door te laten gaan en het skypen op school te doen (waarbij de vrijwilliger op een andere plek in het gebouw ging zitten om het 'echt' te laten lijken). Bij de andere aanbieders is wel geëxperimenteerd met het verminderen van het aantal groepsbijeenkomsten door begeleiding via skype en afspraken met de vrijwilliger. Ook de duur van de lessen was verschillend: bij drie aanbieders duurde de groepsles (ruim) drie uur terwijl bij de groep mbo-studenten groepslessen van twee uur zijn gegeven.

De begeleiding door de vrijwilliger

Niet alle taalaanbieders hadden beschikking over voldoende vrijwilligers. Bij twee aanbieders was er één vrijwilliger. In die gevallen bestond de taak van de vrijwilliger voornamelijk uit ondersteuning van de docent in de groepsles door deelnemers extra individuele begeleiding te kunnen geven (beantwoorden van vragen, deelnemers apart nemen om teksten te lezen enz.). Bij de twee andere aanbieders waren meer vrijwilligers beschikbaar zodat zij

deelnemers 1-op-1 of in kleine groepjes konden begeleiden. De vrijwilliger was in die groepen niet aanwezig bij de groepslessen maar gaf begeleiding buiten de lessen om. Bij een groep kwam de vrijwilliger ook bij deelnemers thuis.

2.3 Instrumenten

In de uitvoering van het onderzoek zijn de volgende instrumenten gebruikt ten behoeve van de dataverzameling:

2.3.1 Leestoets

Voor het meten van voortgang op het gebied van leesvaardigheid is de Voortgangstoets Taal voor het Leven ingezet. Deze toets is ontwikkeld in opdracht van Stichting Lezen & Schrijven (De Greef et al., 2015). De toets meet de leesvaardigheid van deelnemers vanaf instroomniveau tot en met niveau 2F van de Standaarden en eindtermen ve. De toets wordt op de computer afgenomen en duurt maximaal een uur.

2.3.2 Sociale inclusie

Voor Sociale Inclusie is gebruik gemaakt van de gevalideerde SIT²-vragenlijst, die ontwikkeld is door De Greef, Segers en Verté (2010). Er is tijdens de metingen gekeken naar socio-demografische kenmerken (geslacht, nationaliteit, leeftijd, hoogste vooropleiding, aantal opleidingsjaren en het hebben van een (vrijwilligers)baan. Daarnaast is gekeken naar de volgende aspecten:

- nationale taalvaardigheden;
- digitale vaardigheden;
- assertiviteit;
- arbeids- en opvoedingsvaardigheden;
- ontmoeten & ondernemen;
- natuur- en sportactiviteiten;
- afname van sociaal isolement.

2.3.3 Vragenlijst gebruik digitale middelen

Voor het meten van digitale vaardigheden was ten tijde van de ontwikkeling van de methodiek geen geschikte toets beschikbaar. Om die reden is ervoor gekozen om deelnemers een vragenlijst voor te leggen bij aanvang en na afloop van het traject, waarmee een inschatting kan worden gemaakt van vorderingen in het gebruik van digitale middelen. Daarnaast wordt bij de meting van sociale inclusie ook ingegaan op digitale vaardigheden.

2.3.4 Vragenlijsten docenten en vrijwilligers

Docenten en vrijwilligers hebben voorafgaand aan en na afloop van het traject een vragenlijst ingevuld. Voorafgaand aan het traject is in beeld gebracht wat de ervaringen van de docenten en vrijwilligers zijn met het lesgeven aan/begeleiden van laaggeletterde volwassenen en met het gebruik van digitale (leer)middelen. Na afloop van het traject zijn ervaringen met de methodiek in kaart gebracht waarbij met name is ingegaan op hoe zij de methodiek ervaren hebben, wat succesvol was, waar zij tegenaan liepen en wat zij geleerd hebben van de methodiek. De uitkomsten vormden input voor de interviews.

² Sociale Inclusie na Transfer

2.3.5 Lesbezoeken, intervisie en interviews

Tijdens het traject zijn alle locaties bezocht door ontwikkelaars van de methodiek. De lesbezoeken zijn volgens een vast format geobserveerd en na afloop zijn docenten bevraagd op hun ervaringen. Daarbij hebben de ontwikkelaars ook tips gegeven hoe knelpunten zoveel mogelijk kunnen worden opgelost. Tijdens het traject zijn er twee intervisiebijeenkomsten geweest waarin docenten en vrijwilligers ervaringen uitwisselden en knelpunten zijn besproken. De inhoud van de bijeenkomsten is in twee verslagen vastgelegd. Er zijn na afloop van het traject interviews gehouden met deelnemers en docenten. Interviews van de deelnemers zijn op twee locaties in focusgroepen afgenomen, op de andere twee locaties zijn alle deelnemers kort individueel bevraagd. De docenten zijn na afloop van de laatste les in een interview van een uur uitgebreid bevraagd op hun ervaringen.

2.4 Analyse

De resultaten van de metingen voor leesvaardigheid en sociale inclusie zijn uitgevoerd door M. De Greef (De Greef, 2018). Daarbij zijn middels SPSS 25.0 verschilvariabelen gemaakt en is per variabele het percentage deelnemers bepaald, dat een groei heeft doorgemaakt.

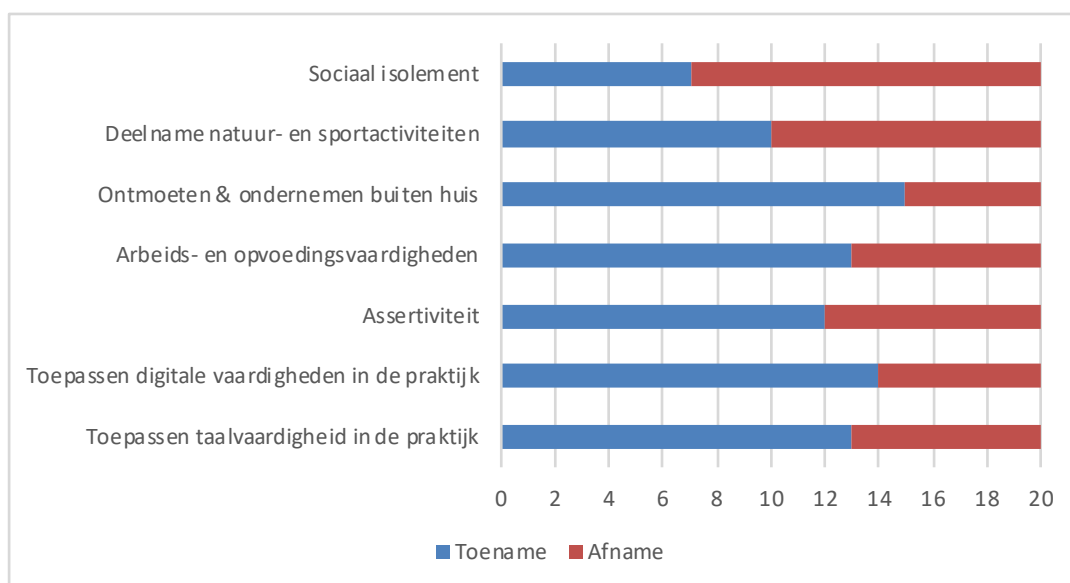
Voor het analyseren van de lesbezoeken, vragenlijsten en interviews is gebruik gemaakt van de CIMO-logica (Denyer, Tranfield & Van Aken, 2008). CIMO staat voor Context-Interventie-Mechanismen-*Outcomes*. Allereerst wordt de *context* beschreven, waarbinnen de *interventies* zijn uitgevoerd. Vervolgens wordt ingegaan op de onderliggende *mechanismen* die de bereikte *outcomes* hebben beïnvloed. Hoewel de interventie (in dit geval de methodiek) voor alle deelnemers uit dezelfde onderdelen bestond, zijn er grote verschillen in de context waarbinnen de methodiek werd uitgevoerd. Het gebruik van de CIMO-logica helpt om verklaringen te vinden hoe en waarom de interventie tot de beoogde resultaten heeft geleid.

3 Resultaten

In dit hoofdstuk beschrijven we de bevindingen van de pilot. Gedurende het traject werd duidelijk dat er meer nadruk op de kwalitatieve evaluatie zou komen te liggen, gezien het geringe aantal deelnemers. De kwantitatieve resultaten moeten dan ook met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.

3.1 Kwantitatieve resultaten: sociale inclusie en leesvaardigheid

De resultaten op de SIT laten zien dat de meeste deelnemers een toename van een aantal vaardigheden ervaren, die onderdeel zijn van hun sociale inclusie (De Greef, 2018). In figuur 3.1 is te zien dat van de 20 deelnemers (die weergegeven zijn op de horizontale as) het merendeel ervaart vooruit te zijn gegaan op diverse gebieden van sociale inclusie (volgens hun perceptie). Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat een meerderheid van de deelnemers een toename ervaart op het gebied van ontmoeten & ondernemen thuis en het toepassen van digitale vaardigheden in de praktijk. Ook is te zien dat een meerderheid van de 20 deelnemers een afname ervaart van hun sociaal isolement.

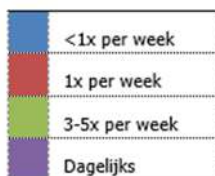
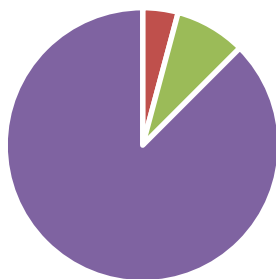
Figuur 3.1 Uitkomsten SIT (De Greef, 2018).

Naast de SIT is een toets leesvaardigheid afgenomen. Uit de resultaten op de leestoets blijkt dat 8 van de 23 deelnemers een betere leesvaardigheid heeft.

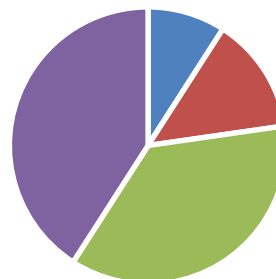
Resultaten gebruik digitale middelen

Bij aanvang van het traject bleek dat met name de smartphone door bijna alle deelnemers veel gebruikt wordt (in bijna alle gevallen was dat dagelijks). Ook de computer met internet wordt door bijna iedereen dagelijks of 3-5 keer per week gebruikt (zie figuur 3.2).

Telefoon met internet

Computer met internet

Figuur 3.2 Het gebruik van een computer met internet en het gebruik van een telefoon met internet

Acht deelnemers bleken te beschikken over een tablet waarbij het gebruik ervan tussen de deelnemers uiteenliep van minder dan 1 keer per week tot dagelijks. Door het frequente gebruik van de digitale middelen bij aanvang van de pilot bleek het niet mogelijk om een ontwikkeling te zien in de frequentie: er was sprake van een plafondeffect.

Deelnemers gebruiken hun digitale apparaten voornamelijk voor het sturen van berichten, sociale media, informatie zoeken en spelletjes spelen. Daarnaast worden de apparaten ook gebruikt voor activiteiten als skypen, internetbankieren, online aankopen doen of nieuwsberichten lezen.

3.2 Kwalitatieve resultaten

We schetsen in deze paragraaf de resultaten op de vragenlijsten, lesbezoeken en interviews aan de hand van de CIMO-structuur. Eerst geven we een omschrijving van de context waarbinnen de pilot is uitgevoerd, waarbij onder meer wordt ingegaan op de overeenkomsten en verschillen tussen de vier locaties. Vervolgens brengen we in beeld hoe de interventie eruit zag: welke onderdelen van de methodiek zijn ingezet en op welke manier? Dan gaan we in op de belemmerende en bevorderende factoren: wat maakte dat bepaalde onderdelen van de methodiek al dan niet succesvol zijn aangeboden? Daarbij gaan we ook in op de aannames die vooraf werden gedaan. Tot slot gaan we in op de beoogde en gerealiseerde resultaten.

3.2.1 Context

De pilot is op vier locaties uitgevoerd, namelijk bij Arcus College, Kellebeek College, Koning Willem I College en Ster College. De locaties verschilden in hun aanpak op diverse aspecten:

De deelnemers

Niet alleen het aantal deelnemers in de groepen verschilde (het aantal liep uiteen van 4-9) ook de achtergronden van die deelnemers verschilden.

Zo bestond 1 groep uit mbo 2-studenten, die het traject naast en deels in plaats van hun mbo 2-opleiding volgden (soms overlaptten de lessen van de methodiek met lessen van hun opleiding waardoor ze die moesten missen).

Een andere groep bestond uit deelnemers die al langer lees- en schrijflessen volgden, soms al meerdere jaren. Voor deze wat oudere deelnemers was de les een vast onderdeel in de week.

De andere twee groepen waren samengesteld uit deelnemers die eerder een taalcursus hadden gevolgd op het roc en gericht geworven waren voor het uitvoeren van de methodiek. Deze groepen waren klein, waarbij in een groep ook twee gevorderde NT2-deelnemers waren aangehaakt met een redelijk taalniveau.

De vrijwilligers

Twee van de vier locaties hadden beschikking over één vrijwilliger terwijl de andere twee locaties meer vrijwilligers konden inzetten. De locaties die 1 vrijwilliger hadden, gebruikten de vrijwilliger met name voor extra handen in de klas: de vrijwilliger beantwoordde vragen of nam deelnemers even apart om individueel begeleiden te bieden.

De andere twee locaties hadden meer vrijwilligers die ook een andere rol kregen: zij waren niet aanwezig bij de groepslessen maar spraken buiten de les om met deelnemers af om ze te begeleiden en motiveren.

De docent

Alle locaties hadden beschikking over docenten met ervaring in de volwasseneneducatie. De bekendheid met de materialen van Oefenen.nl, het programma Skype en digitale middelen als de mobiele app verschilde.

3.2.2 Interventie

Er zijn verschillen in de uitvoering van de methodiek geweest op het vlak van de organisatie en gericht op de inhoud.

Organisatie

Het verminderen van het aantal groepslessen en deze vervangen door de skypelessen is op drie van de vier locaties gedaan. Bij een locatie is de wekelijkse groepsles in stand gehouden, doordat voor deze (bestaande) groep de groepsles een vast onderdeel uitmaakte van hun weekinvulling en het verminderen van de lessen niet zou aansluiten bij de wensen van de deelnemers.

Bij de andere locaties verliep het afbouwen van de groepsles met wisselend succes.

Bij een groep werden de groepslessen naarmate de pilot vorderde steeds vaker vervangen door skypelessen, maar vonden de deelnemers dit allemaal jammer: ze werkten weliswaar zelfstandig verder maar hadden juist behoefte aan de groepsles en het contact met elkaar.

De groep met mbo-studenten had moeite om in de periode tussen de groepslessen zelfstandig en onder begeleiding van de vrijwilliger verder te werken en ook afspraken voor het skypen waren lastig in te plannen. Hun drukke schoolprogramma en privélevens maakten dat het programma van de methodiek door het ontbreken van contactmomenten met de docent minder prioriteit en aandacht kreeg dan in het geval de groepslessen elke week zouden hebben plaatsgevonden.

Op een locatie was het verminderen van de groepslessen wel succesvol. Een aantal van de deelnemers had moeite om naar de locatie van de groepslessen te komen (de afstand en de kosten om die te overbruggen, maar ook gezondheidsredenen speelden daarin een rol).

Voor hen was het een uitkomst dat ze zelfstandig verder konden werken en toch via Skype en van de vrijwilliger de benodigde begeleiding ontvingen.

De inhoud van de lessen

Onderdelen van de methodiek die op alle locaties zijn ingezet, zijn:

- Groepsles
- Skypelessen
- Zelfstandig werken met online oefenmateriaal op Oefenen.nl

In de groepslessen kwamen globaal genomen de volgende onderdelen aan bod:

- Een plenair gesprek gevoerd over een onderwerp uit de actualiteit of wat in het materiaal aan bod kwam.
- Zelfstandig verder werken op oefenen.nl waarna de docent 1-op-1 vragen kon beantwoorden.
- Aanvullende oefeningen op papier, bijv. een dictee of opdrachten uit het boek.
- Aanvullende oefeningen op de mobiele app 'Samen leren'.

In sommige gevallen is in de les de mobiele app gebruikt of het skypen ingezet (omdat het om verschillende redenen niet mogelijk was om deelnemers vanuit huis te laten skypen). De skypelessen hebben niet bij alle deelnemers even vaak plaatsgevonden. De meeste docenten vulden de skypeles in om vragen te beantwoorden van deelnemers over het opgegeven huiswerk of de oefeningen op oefenen.nl. De skypelessen zijn over het algemeen niet gebruikt om transfer te maken of aanvullende opdrachten te geven. De begeleiding van deelnemers thuis door een vrijwilliger is slechts bij één groep succesvol verlopen. Bij alle deelnemers was er een goede match met de vrijwilliger en de vrijwilliger kwam regelmatig bij de deelnemer langs tussen de groepslessen door. Bij de andere groepen was hier geen behoefte aan: men was te druk met andere activiteiten of de situatie thuis was er niet naar om 'vreemden' uit te nodigen. Ook was het voor de vrijwilliger niet altijd mogelijk om langs te gaan.

De mobiele app werd in enkele groepen regelmatig ingezet terwijl er bij andere groepen weinig/geen gebruik van is gemaakt. Het installeren van de app leverde in twee groepen problemen op waardoor het in die groepen weinig ingezet is.

De groepsactiviteiten waren lastig te organiseren waardoor er slechts bij twee groepen een groepsactiviteit is georganiseerd. Naast het feit dat de organisatie van de activiteit lastig was, heeft de introductie van nieuwe elementen veel tijd gekost. Docenten hebben er bewust voor gekozen om de onderdelen van de methodiek stapsgewijs te introduceren (het zou anders te veel zijn voor de deelnemers). Hierdoor zijn zij niet altijd toegekomen aan het organiseren van een groepsactiviteit.

3.2.3 Opbrengsten

In deze paragraaf beschrijven we de opbrengsten van het experiment. De methodiek NT1leren.nl is uiteindelijk op vier locaties met in totaal 26 deelnemers uitgeprobeerd. Vanwege de kleine hoeveelheid deelnemers moeten de opbrengsten met de nodige zorgvuldigheid worden geïnterpreteerd.

De methodiek hoopt eraan bij te dragen dat er uiteindelijk:

- Aanbod is dat beter past bij behoeften van laaggeletterde NT1'ers en bij hun leefwereld en waar zij in de maatschappij mee te maken krijgen (digitalisering).
- Meer laaggeletterde NT1'ers worden bereikt.

Er waren vooraf verschillende aannames dat de methodiek NT1leren.nl vanwege de vorm van blended leren effectief kan bijdragen aan een beter passend aanbod voor Nederlandstalige laaggeletterden. Allereerst had dat te maken met de inzet van digitale middelen waardoor het aanbod aantrekkelijker zou worden omdat het beter aansluit bij de leefwereld, meer mogelijkheden biedt om te werken aan basisvaardigheden en een lagere drempel voor deelnemers is. Ten tweede had dat te maken met de begeleiding door de vrijwilliger.

De deelnemers bevestigen slechts gedeeltelijk dat het aanbod aantrekkelijker wordt door de inzet van digitale middelen. Ze waarderen de inhoud van de groepslessen; er kan veel maatwerk worden geboden met de verschillende (online) materialen. Bovendien blijkt uit deze pilot dat laaggeletterden inderdaad in staat zijn om digitale middelen te gebruiken, al heeft de een daar meer begeleiding bij nodig dan de andere. Uit deze pilot is niet duidelijk geworden in hoeverre de inzet van digitale middelen drempelverlagend werkt bij de werving. De deelnemers hebben geen hoge drempel ervaren om deel te nemen aan een cursus, mogelijk doordat zij ook al eerder een cursus volgden.

Verder is gebleken dat het inzetten van digitale middelen in een educatief traject voor NT1 kansen biedt om digitale vaardigheden onder laaggeletterden te versterken zodat zij beter kunnen bijblijven waarmee zij in de maatschappij te maken krijgen. Voor deelnemers met weerstand tegen ict-toepassingen blijkt het met deze methodiek mogelijk om kleine stapjes te zetten in het verminderen van de weerstand en verbeteren van digitale vaardigheden door het gebruiken van digitale middelen. Desondanks geldt voor de meeste deelnemers in deze pilot dat zij juist behoefte hebben aan regelmatige contactmomenten. Zij vinden het jammer dat de groepslessen wordt vervangen door Skype en zien hiervan geen meerwaarde. Voor hen werd het aanbod daarmee juist minder aantrekkelijk. Voor een ander deel geldt dat het niet lukte om de skypelessen goed vorm te geven waardoor het aanbod zelfs minder aantrekkelijk was en mogelijk ook minder effectief is geweest dan regulier aanbod waarin wekelijkse groepslessen worden verzorgd. Dit kan op basis van dit experiment niet worden aangetoond.

Een derde aspect waarom beoogd werd dat het aanbod voor laaggeletterden beter past bij hun behoefte is omdat het flexibeler in tijd en duur is. Uit de pilot bleek echter dat het organiseren van activiteiten en afspraken op korte termijn tussen deelnemers met vrijwilligers of docenten soms lastig is. Lang niet alle deelnemers aan deze pilot hadden behoefte aan het flexibel in kunnen delen van lessen. In hoeverre dat beeld ook voor andere NT1-deelnemers geldt is op basis van deze pilot niet te zeggen. Of deze methodiek beter/aantrekkelijker is dan regulier aanbod kan niet worden aangetoond met dit experiment.

De begeleiding van de vrijwilliger is in sommige gevallen zeer succesvol geweest. In die gevallen was er een duidelijke klik tussen deelnemer en vrijwilliger en kwam de vrijwilliger ook regelmatig bij de deelnemer thuis. In andere gevallen was de rol van de vrijwilliger vooral toegespitst tot extra handen in de klas. Hoewel dit een andere rol was dan vooraf beoogd, werd dit door alle betrokkenen als prettig ervaren: hierdoor konden meer vragen worden beantwoord en meer maatwerk worden geleverd. Er is bij twee groepen een activiteit georganiseerd met de deelnemers. Dit bleek geen primaire behoefte van

deelnemers te zijn en men is er soms niet aan toegekomen om een groepsactiviteit te organiseren.

3.2.4 Mechanismen

Uit de vier pilots is duidelijk geworden dat er drie zeer bepalende factoren zijn die maken dat de methodiek al dan niet succesvol kan worden ingezet.

Motivatie deelnemer voor blended learning

Bepalend voor het succes van de methodiek is de motivatie van de deelnemers om op deze manier te werken (dat wil zeggen: zelfstandig thuis verder werken met begeleiding op afstand). Sommige NT1'ers hebben behoefte aan (veel) contactmomenten. Ook zijn er deelnemers die moeite hebben met zelfstandig thuis verder werken en bleek het inplannen van (skype-) overleggen tussen deelnemer en docent/vrijwilliger soms lastig in te plannen. Er waren verschillende redenen die maakten dat het niet lukte om een afspraak te plannen, bijvoorbeeld vanwege de thuissituatie van de deelnemers (kinderen die aandacht vragen) of drukte met andere (school)bezigheden. In die gevallen is afstandsleren minder geschikt en mogelijk ook minder effectief dan regulier aanbod waarin wekelijks groepslessen worden gevolgd. Bij de groep waar de skypelessen succesvol gegeven zijn, waren deelnemers blij met de mogelijkheid om op afstand begeleid te kunnen worden zodat zij niet wekelijks naar school hoefden te komen.

Urgentiebesef van deelnemers en docenten voor het gebruiken van digitale middelen om te leren

De urgentie om met digitale middelen te werken was er onder de meeste deelnemers niet: een aantal deelnemers had in het begin weerstand tegen het gebruiken van digitale middelen terwijl anderen juist heel goede digitale vaardigheden hadden die soms zelfs beter waren dan de docent. Het werd door hen niet als meerwaarde gezien om die op deze manier (d.w.z. met name door het gebruiken van Skype) in deze lessen in te zetten of te versterken. Voor hen lag de focus vooral op het verbeteren van hun taalvaardigheid en de manier waarop dat gebeurt maakt niet uit.

Een voorwaarde voor het succesvol inzetten van een dergelijke digitale methodiek is daarnaast dat er ook bij docenten urgentiebesef is. Op het moment dat een docent het belang of de meerwaarde niet inziet van het gebruiken van digitale middelen, zal dit een effect hebben op hoe deze middelen in de les worden ingezet. De docenten in deze pilot waren welwillend om andere vormen van digitale middelen in hun lessen uit te proberen, op een manier die passend was bij hun doelgroep. Dat heeft er mede toe geleid dat er succesvolle ervaringen mee zijn opgedaan.

Randvoorwaarden op alle niveaus (deelnemer, docent en aanbieder) om blended leren vorm te geven moeten op orde zijn

Het is uiteraard essentieel dat de organisatorische randvoorwaarden op orde zijn. Deelnemers en vrijwilligers moeten weten welke inzet er van hen verwacht wordt en dat er tussen de groepslessen door zelfstandig (en onder begeleiding van de vrijwilliger) moet worden gewerkt. De docent moet daarnaast faciliteiten hebben om flexibel onderwijs te verzorgen (een groepsles vervangen door een skypeles met elke individuele deelnemer kost meer tijd in voorbereiding en uitvoering). Verder moeten deelnemers ook beschikking hebben over digitale middelen (of deze moeten door de instelling ter beschikking worden gesteld) en moet de thuissituatie ernaar zijn dat ze ingezet kunnen worden.

4 Samenvatting en aanbevelingen

Hoewel er veel Nederlandstalige laaggeletterden (verder: NT1'ers) zijn, is hun deelname aan formeel en non-formeel taalaanbod beperkt. Mogelijk komt dit doordat het educatie-aanbod onvoldoende aansluit bij hun behoeften. De inzet van digitaal leren is kansrijk en biedt mogelijkheden voor aantrekkelijker aanbod. Bovendien kan met de inzet van digitale middelen naast het verbeteren van basisvaardigheden gewerkt worden aan digitale vaardigheden. Verder is het huidige aanbod duur en bieden digitale middelen mogelijkheden om het onderwijs flexibeler aan te bieden qua tijd, plaats en duur van het te volgen traject. In het experiment *NT1leren.nl* is een digitale methodiek ontwikkeld en uitgeprobeerd om laaggeletterdheid tegen te gaan en maatschappelijke participatie te vergroten. Het doel van het experiment is om na te gaan op welke manier blended leren (d.w.z. het leren in groepen afgewisseld met zelfstudie, afstandslernen en door ICT-ondersteunend leren) effectief kan zijn voor Nederlandstalige laaggeletterden. Het aanbod voor laaggeletterden kan op basis van de bevindingen mogelijk worden aangevuld zodat het beter aansluit bij de behoeften. Wellicht kan dat ertoe leiden dat er een hogere deelname is van het aantal NT1'ers dat cursusaanbod volgt.

De basis van de methodiek *NT1leren.nl* bestaat uit de volgende elementen:

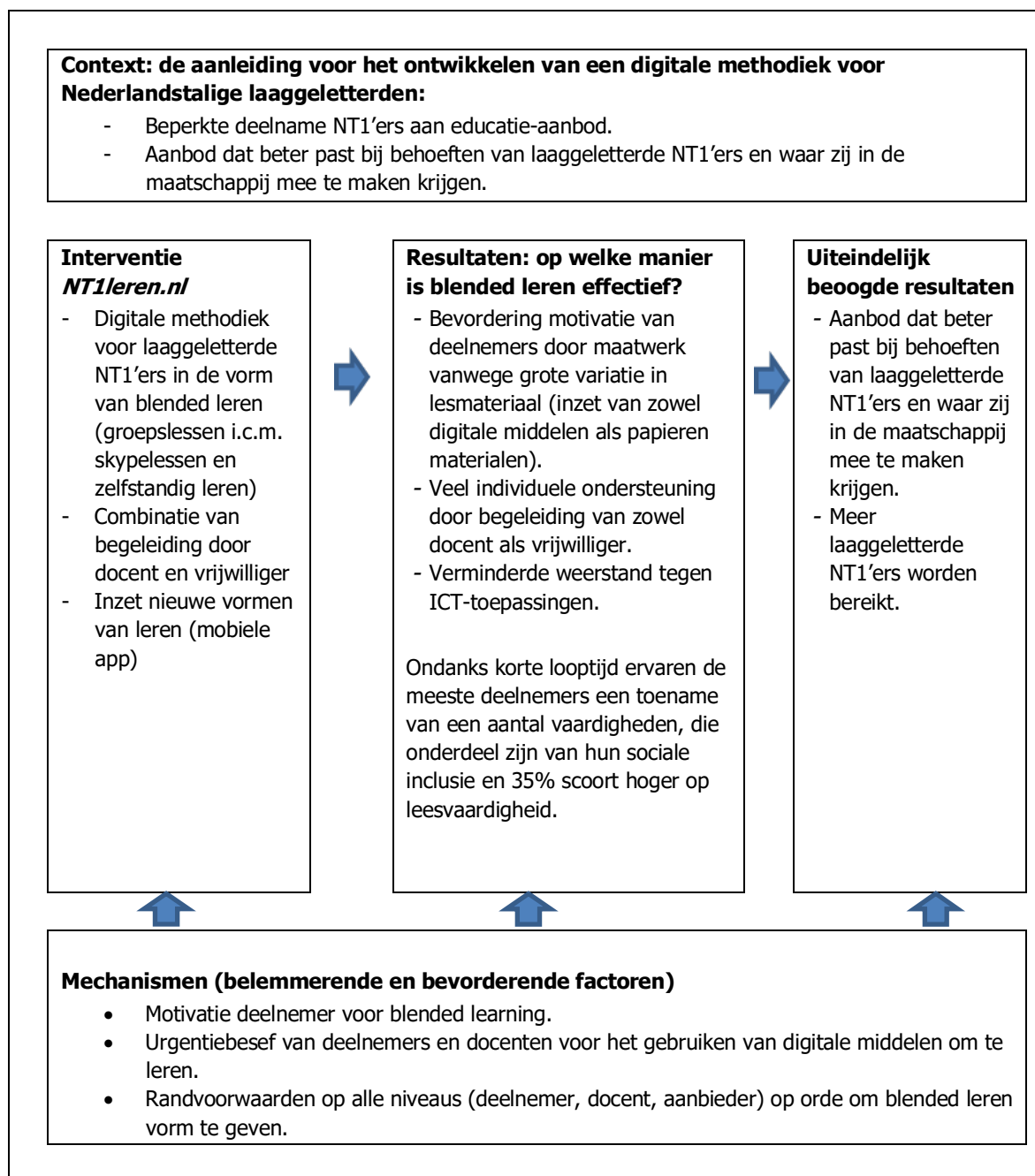
- Een online leertraject voor NT1'ers;
- Ondersteuningsstructuur door docent en vrijwilliger;
- Inzet van nieuwe vormen van online leren zoals een mobiele app.

Het traject in deze pilot besloeg 20 weken en werd verzorgd op vier locaties. 26 deelnemers volgden de methodiek. De achtergronden van deze deelnemers waren zeer verschillend. Een groep was een bestaande groep van NT1-deelnemers die al langer les volgden, een groep bestond uit mbo 2-studentes die extra taalondersteuning nodig hadden. De andere twee groepen waren samengesteld uit deelnemers die eerder een taalcursus hadden gevolgd op het roc en gericht geworven waren voor het uitvoeren van de methodiek. Deze groepen waren klein, waarbij in 1 groep ook twee gevorderde NT2-deelnemers waren aangehaakt met een redelijk taalniveau. Door deze beperkte hoeveelheid deelnemers, de grote verschillen in achtergronden en de korte doorlooptijd moeten de gevonden resultaten met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.

De resultaten van de pilot zijn zowel kwantitatief als kwalitatief gemonitord. Ten behoeve van de kwantitatieve analyses zijn aan het begin en einde van het traject metingen gedaan op het gebied van leesvaardigheid en sociale inclusie met een leestoets en de SIT. De resultaten laten zien dat de meeste deelnemers een toename van een aantal vaardigheden ervaren, die onderdeel zijn van hun sociale inclusie. Uit de analyse wordt duidelijk, dat (volgens de perceptie van de deelnemers) het merendeel van de deelnemers ervaart vooruit te zijn gegaan op diverse gebieden van sociale inclusie. Daarnaast wordt duidelijk dat acht van de 23 deelnemers een betere leesvaardigheid hebben gekregen. Als de meetperiode langer zou zijn geweest, bijvoorbeeld een jaar, zouden hier naar alle waarschijnlijkheid hogere scores te verwachten zijn. Vorderingen in het gebruik van digitale middelen konden niet worden vastgesteld doordat sprake was van een plafondeffect: deelnemers gebruiken bijna allemaal dagelijks een computer of telefoon met internet. Activiteiten bestaan vooral

uit het versturen van berichten, sociale media en spelletjes spelen. Daarnaast wordt de apparatuur ook gebruikt voor het skypen, lezen van nieuwsberichten en internetbankieren.

Voor de kwalitatieve evaluatie is informatie verzameld op basis van vragenlijsten, lesbezoeken en interviews (de kwantitatieve resultaten zijn ook meegenomen in de analyses). Hiervoor is gebruik gemaakt van de CIMO-structuur. De resultaten zijn schematisch weergegeven in figuur 4.1.

Hieruit kan worden opgemaakt dat de belangrijkste opbrengsten van het experiment zijn dat met deze methodiek meer maatwerk kan worden geboden wat de motivatie van deelnemers

bevordert en dat er veel individuele ondersteuning is. Verder kunnen met deze methodiek kleine stappen worden gezet in het verminderen van weerstand voor ICT-toepassingen. Er bleken drie belangrijke mechanismen te onderscheiden die bevorderen of belemmeren dat blended learning effectief en aantrekkelijk is zoals het is vormgegeven in deze methodiek.

- Allereerst is de motivatie van deelnemers om een vorm van blended leren te volgen essentieel voor het uiteindelijke resultaat. Sommige NT1'ers hebben behoefte aan (veel) contactmomenten. Ook zijn er deelnemers die moeite hebben met zelfstandig thuis verder werken en bleek het inplannen van (skype-) overleggen tussen deelnemer en docent/vrijwilliger soms lastig in te plannen. Er waren verschillende redenen die maakten dat het niet lukte om een afspraak te plannen, bijvoorbeeld vanwege de thuissituatie van de deelnemers (kinderen die aandacht vragen) of drukte met andere (school)bezigheden. In die gevallen is afstandsleren minder geschikt en mogelijk ook minder effectief dan regulier aanbod waarin wekelijks groepslessen worden gevolgd. Bij de groep waar de skypelessen succesvol gegeven zijn, waren deelnemers blij met de mogelijkheid om op afstand begeleid te kunnen worden zodat zij niet wekelijks naar school hoefden te komen.
- Een tweede mechanisme dat voorwaardelijk is voor goede opbrengsten is het urgentiebesef om digitale middelen te gebruiken ten behoeve van leren door zowel deelnemers als docenten. Die urgentie was er onder de meeste deelnemers van dit experiment niet: een aantal deelnemers had weerstand tegen het gebruiken van digitale middelen terwijl anderen juist heel goede digitale vaardigheden hadden die soms zelfs beter waren dan de docent. Het werd door hen niet als meerwaarde gezien om het leren op deze manier (d.w.z. met name door het gebruiken van Skype) vorm te geven of om op deze manier digitale vaardigheden te verbeteren. Voor hen lag de focus vooral op het verbeteren van hun taalvaardigheid het liefste in groepsverband. Ook docenten moeten de meerwaarde van het inzetten van digitale middelen inzien. De docenten in deze pilot waren welwillend om andere vormen van digitale middelen in hun lessen uit te proberen op een manier die passend was bij hun doelgroep. Dat heeft er mede toe geleid heeft dat er succesvolle ervaringen mee zijn opgedaan.
- Tot slot moeten de randvoorwaarden op orde zijn om het onderwijs via blended leren te organiseren. Deelnemers en vrijwilligers moeten weten welke inzet er van hen verwacht wordt en dat er tussen de groepslessen door zelfstandig (en onder begeleiding van de vrijwilliger) moet worden gewerkt. De docent moet daarnaast faciliteiten hebben om flexibel onderwijs te verzorgen (een groepsles vervangen door een skypeles met elke individuele deelnemer kost meer tijd in voorbereiding en uitvoering). Ook moet de docent voldoende tijd beschikbaar kunnen zijn om te kunnen skype op andere tijden dan de vaste groepslessen. Verder moeten deelnemers en docenten ook beschikking hebben over digitale middelen en moet de thuissituatie ernaar zijn dat ze ingezet kunnen worden. Het gaat dan ook op het beheersen van voldoende digitale vaardigheden door zowel de deelnemer als de docent (het geven van een skypeles is anders dan een groepsles).

4.1 Aanbevelingen

Dit experiment heeft ondanks de kleine aantallen en de korte looptijd waardevolle inzichten opgeleverd op welke manier het inzetten van deze methodiek effectief en aantrekkelijk kan zijn. De ervaringen hebben laten zien dat de methodiek eenvoudig aangepast kan worden aan wensen en mogelijkheden van de doelgroep met meer of minder accent op diverse onderdelen. Deze bevindingen kunnen helpen bij het verder vormgeven van een aanbod blended leren voor NT1'ers.

Voor deelnemers geldt dat zij gemotiveerd moeten zijn om via blended learning een traject te volgen en urgentiebesef moeten hebben voor het gebruiken van digitale middelen om (op afstand) te leren. In het geval deelnemers dit niet hebben, verdient het aanbeveling om in gesprek te gaan met de deelnemer om te achterhalen wat de redenen hiervoor zijn en af te wegen of blended learning wel de geschikte vorm is.

Voor docenten geldt dat zij goed inzicht moeten hebben in de (on)mogelijkheden van blended learning. Ze moeten zelf de benodigde vaardigheden in huis hebben of deze ontwikkelen en kunnen inschatten of blended leren geschikt is voor hun deelnemers. Ook moeten zij het inzicht hebben dat online begeleiden anders is dan wekelijkse groepslessen verzorgen en ook een andere tijdsinvestering vraagt.

Voor taalaanbieders en gemeenten verdient het aanbeveling om verder onderzoek te doen naar het vormgeven van blended learning en op welke manier een flexibeler aanbod zo efficiënt mogelijk georganiseerd kan worden. Twee van de vier locaties waren enthousiast over de methodiek en zoeken naar mogelijkheden om het traject een vervolg te geven. Verder onderzoek moet worden gedaan om inzicht te krijgen hoe blended leren kan bijdragen aan een beter passend aanbod dat er uiteindelijk toe leidt dat meer Nederlandstalige laaggeletterden een cursus volgen (en hoe dat zich verhoudt tot die groep die nu moeilijk/niet bereikt wordt).

5 Referenties

- Algemene rekenkamer (2016). *Aanpak van laaggeletterdheid*. Den Haag: Algemene Rekenkamer.
- Bohenn, E., Vaske, B & Winninghoff, H (2014). *We leren altijd*. 10 jaar ETV.nl. Den Haag: Stichting Expertisecentrum ETV.nl.
- Buisman, M. & Houtkoop, W.A. (2014). *Laaggeletterdheid in kaart*. 's-Hertogenbosch: Expertisecentrum Beroepsonderwijs.
- CINOP (2012). *Standaarden en eindtermen ve*. 's-Hertogenbosch: CINOP.
- Davis, N. & Fletcher, J. (2011). *E-learning for adult literacy, language and numeracy. Summary of findings*. Ministry of Education: New Zealand.
- Denyer, D., Tranfield, D., & Aken, J. v. (2008). Developing design propositions through research synthesis. *Organization Studies*, 29(3), 393 – 415.
- Driessen, M., Emmerik, J. van, Fuhri, K., Nygren-Junkin L. & Spotti, M. (2011): *ICT use in L2 education for adult migrants. A qualitative study in the Netherlands and Sweden*. European Commission.
- Gagestein, S. & Mes, J. (2017). *Van een negatieve naar een opwaartse spiraal. Kwalitatief onderzoek naar frames rond 'laaggeletterdheid' in het publieke debat*. Bureau Taalstrategie.
- Greef, M. de (2018). *Taaltrajecten als onderdeel van het landelijk experiment NT1 van CINOP lijken mensen vooruit te helpen*. 's-Hertogenbosch: Arteduc.
- Greef, M. de, Segers, M. & Verté, D. (2010). Development of the SIT, an instrument to evaluate the transfer effects of adult education programs for social inclusion. *Studies in Educational Evaluation* (36), 42 - 61.
- Greef, M. de (2012). *Leren in verschillende contexten. De opbrengsten van trajecten taal- en basisvaardigheden voor lag-opgeleiden*. 's-Hertogenbosch: CINOP.
- MacLeod, S & Straw, S. (2010). *Adult Basic Skills*. Reading: CfBT Education Trust.
- National Institute for Literacy (2008). *Investigating the Language and Literacy Skills Required for Independent Online Learning*. Washington, DC: National Institute for Literacy.
- Steehouder, P. & Baay, P. (2016). *De toekomst van educatie vanuit het perspectief van roc's*. Den Haag: Stichting lezen en Schrijven.
- Steehouder, P., en M. Tijssen (2010): *Opbrengsten in beeld, Rapportage Aanvalsplan 2006-2010*. 's -Hertogenbosch: CINOP.
- Tharenou, P.: The relationship of training motivation to participation in training and development. *Journal of Occupational and Organizational Psychology* (74), december 2001, p. 599-621.
- Verspiek, M. (2009). 'De doelgroep'. *NT1 Handboek voor docenten en opleiders*. Samenstelling en redactie: E. Bohenn. Leiden: Stichting Expertisecentrum ETV.nl, 2009, p. 31-55.